

Недељко В. РАДОСАВЉЕВИЋ*

Историјски институт
Београд

КАРАНОВАЦ У ЧЕТИРИ ПУТОПИСА С КРАЈА 18. И ИЗ ПРВЕ ПОЛОВИНЕ 19. ВЕКА

Апстракт: У истраживању прошлости Србије током 18. и прве половине 19. века путописи имају важно место. Када је реч о Карановцу и околини, пажња је усмерена на четири путописа, настала у времену од 1784. до 1846. Први од њих је извештај хабзбуршког официра Јозефа Паула Митесера, који је у другом путовању Смедеревским санџаком прошао кроз Карановац. Митесер је 1784. дао детаљан опис предела кроз које је прошао, с тим што су му приоритет били путеви, мостови и објекти који су могли бити искоришћени у војне сврхе. Други путопис дело је Јоакима Вујића, Србина из Угарске, који је Смедеревским санџаком путовао 1826. по налогу кнеза Милоша Обреновића. Његово дело драгоцено је за друштвену историју, као и за сакралну географију. Трећи вредан путопис дело је пруског официра Ота Дубислава Пирха, који је 1829. дао драгоцене податке о околини Карановца, али не и о самој вароши. Четврти путопис, најмање познат, дело је Јанка Шафарика, професора Лицеја у Београду. Године 1846. он је обишао Карановац и околину, посебну пажњу усмеравајући на културно и верско наслеђе.

Кључне речи: Османско царство, Кнежевина Србија, Смедеревски санџак, Карановац, Ибар, село, касаба, путописи.

Путописи су важни наративни извори, који су настали у току путовања њихових аутора или на основу забелешки и усмених сећања по њиховом завршетку. У неким случајевима били су резултат радозналости путописаца, без претходно јасно одређеног циља, док су неки аутори пре поласка на путовање већ имали јасан план активности, који је одређивао и њихова интересовања. Поједини путописци су своје забелешке писали у форми писама упућених стварним или имагинарним личностима, чиме се њихова дела могу сврстати и у

* nedeljko.radosavljevic@iib.ac.rs

епистоларну књижевност.¹ С обзиром на то да припадају наративним изворима, путописи су у историјској науци класификовани као извори другог реда. Међутим, уколико не постоје извори првог реда о неким догађајима, они постају прворазредни извори.

Када је реч о Балканском полуострву, интереси путописаца у другој половини 18. и током 19. века зависили су од два примарна чиниоца: личних интересовања или интереса државних институција и служби које су слале људе на таква путовања. Образовање путописаца имало је важну улогу, и укључивало је претходна знања о областима кроз које је планирано да прођу. Драгоцена картографска и топографска знања у томе су била веома важна.² У другој половини 18. и у првој половини 19. века, Карановац и околина описани су у путописима аутора различитих професија и народности. Четири таква списа посебно се издвајају.

Први путопис специфичан је по томе што је настао из пера војног лица. Реч је о извештају хабзбуршког официра, потпоручника Јозефа Паула Митесера, који је делом Смедеревског санџака пролазио 1784, у години када је извиђачка активност његове војске у пограничним областима Османског царства достигла врхунац.³ Митесер је на том путовању стекао бројне контакте и успоставио пријатељства са српским оборкнезовима и свештенством, што му је обезбедило њихову подршку у време последњег хабзбуршко-османског рата 1788–1791. О стеченом узајамном поверењу говори и чињеница да се њему, у припреми буне против дахија, јаничарских узурпатора власти у Смедеревском санџаку, обратио ваљевски оборкнез Алекса Ненадовић, због чега је био убијен. Јозеф Паул Митесер је, по склапању савеза о подели интересних сфера између Русије и Хабзбуршке монархије 1781, истовремено с Францом Покорним и Јованом Перетићем, пропутовао Србијом, под псеудонимом Михаило Ковачевић.⁴

¹ Када је реч о областима које је насељавао српски народ, тако је писао Георгије Магарашевић, Србин из Угарске, који је 1827. прошао кроз део Смедеревског санџака. Георгије Магарашевић, *Путовање по Србији у 1827. години*, Београд 1983.

² У извиђачким мисијама хабзбуршке војске њихови актери добијали су карте које су биле готово празне, само с неспорним подацима из домена физичко-географских особина терена (*idealcarte*), у које су током путовања уносили оно што су видели и установили.

³ После пораза Османског царства у рату против Русије 1768–1774. и склапања Кучук-Кајнарџијског мира којим је Русија ставила Кримски канат под ефективну контролу и изашла на Црно море, отворено је Источно питање. Због тога је, после скоро четири деценије од напуштања простора Србије, Хабзбуршка монархија поново показала интересовање за тај простор, чији су први показатељ биле извиђачке експедиције војних лица. Драгољуб Р. Живојиновић, *Успон Европе (1450–1789)* : треће допуњено издање, Београд 1995, 415–416; Душан Пантелић, „Ухођење Србије пред Кочину крајину“, *Глас СКА* CLIII, други разред 77, 105–107.

⁴ Јозеф Паул Митесер рођен је у Земуну 1756. или 1761. Говорио је српски језик, који је научио још у детињству, и касније служећи у пограничним региментама, што га је препоручило за ту опасну извиђачку мисију. У време последњег хабзбуршко-османског

Предисторија разлога за Митесерово путовање је дуга. После хабзбуршко-османског рата 1716–1718, Хабзбуршка монархија први пут је запосела и успела да задржи део територије јужно од Саве и Дунава, што је потврђено Пожаревачким миром. Од простора северозападне и централне Србије, Шумадије и Поморавља, формирана је хабзбуршка Краљевина Србија са средиштем у Београду, док је источни део Србије око Тимока припојен такође новооснованој Банатској администрацији. Тим простором Хабзбуршка монархија владала је двадесет једну годину. Међутим, Краљевина Србија била је слабо насељена, јер се њен простор није демографски опоравио од Велике сеобе Срба 1690. Граничне линије из 1718. настале су на принципу *uti possidetis*, и нису ишле природним међама које би било лако заштитити у случају новог рата. О стању насељености Краљевине Србије говоре и извори првог реда српске црквене провенијенције. Када је 1735. спроведен попис Ваљевске епископије, која је била у саставу аутономне Београдско-карловачке митрополије у Хабзбуршкој монархији и обухватала више од половине Краљевине Србије, утврђено је да у њој има само 218 насељених места са 3.464 куће.⁵ Већина некадашњих села на том простору била су пуста селишта. У Ваљевској епископији било је осам места која су сматрана варошима. Највеће је било Ваљево са 170, а одмах иза њега Крагујевац са 110 кућа. Занимљиво је да је и Чачак са само 14 кућа сврстан у варош. Поред осам вароши, посебно је издвојено и седам шанчева, утврђених пунктова с насељеним граничарима.⁶ У том епархијском попису налазимо и Карановац. Он је 1735. био погранично село, које је имало само осам кућа. Село није имало цркву, већ је било прњавор манастира Каленића.⁷

Године 1737. уследио је нови хабзбуршко-османски рат, у који хабзбуршка војска није ушла довољно спремна. После почетних успеха и запоседања Ужица

рата 1788–1791. активно је учествовао у акцијама Банатског фрајкора Јована Брановачког 1788, да би наредне две године обављао географска испитивања северне Србије. Од 1791. до 1807. службовао је у Војној команди у Земуну, напредујући до чина потпуковника. У прикупљању података о Србији у време Првог српског устанка ослањао се на везе с људима чије је поверење стекао, попут проте Матије Ненадовића, базрђанбаше Петра Ичка и војда Карађорђа Петровића. Они су му се обраћали и ради набавке муниције за устаничку војску. Године 1807. послат је као хабзбуршки конзул у Босну (Травник), где се активно ангажовао у сузбијању француског утицаја. Пензионисан је 1811, а реактивиран 1815. као командант града Ријеке. Поново је пензионисан 1826. Умро је несрећним случајем у Бечу 1833. Петар В. Крестић, „Митесер, Паул Јозеф (Miteser Paul Joseph von)“, у: *Српски биографски речник* 6, *Мар – Миш*, Нови Сад 2014, 778–779.

⁵ Димитрије Руварац, „Митрополија Београдска око 1735. године“, *Споменик СКА* XLII (1905) 203. Недељко В. Радосављевић, „Ваљевска епископија по 'Извештенију' из 1735. године“, *Гласник*. Историјски архив Ваљево 31 (1997) 43; Исти, „Ваљевска епископија 1718–1739“, *Гласник*. Историјски архив Ваљево 32 (1998) 20.

⁶ Н. В. Радосављевић, „Ваљевска епископија 1718–1739“, 17–18.

⁷ Исти, „Ваљевска епископија по 'Извештенију' из 1735. године“, 43.

и Ниша, османска војска однела је победе код Бање Луке и Видина, и већ исте године кренула у офанзиву. Рат је одлучен у бици код Гроцке 1739, у којој је хабзбуршка војска изгубила 5.000 војника и чак десет генерала. Београдски мир склопљен 1739. утврдио је границу на природним линијама, Сави и Дунаву. Мир је проглашен за вечни, и нарушен је само једном, ратом 1788–1791.⁸

По склапању Београдског мира тежиште интереса Хабзбуршке монархије померено је на друге просторе. Прво је престо у кући Хабзбурга успешно сачуван Ратом за аустријско наслеђе (1740–1748). Убрзо потом Хабзбуршка монархија учествовала је у Седмогодишњем рату (1756–1763) и у Рату за баварско наслеђе (1777–1779).⁹

Када је Хабзбуршка монархија поново показала интересовање за просторе Балканског полуострва, околности су биле битно другачије у односу на време када је она контролисала део Србије с Београдом. Стара топографска и географска знања нису више у потпуности важила. У периоду релативног мира дугог четири деценије, становништво Смедеревског санџака демографски се знатно опоравило не само природним прираштајем већ и досељавањем становништва из области које нису претрпеле велике губитке становништва. Бројна пуста селишта поново су насељена. Становништво малобројних урбаних центара такође се умножило.¹⁰ Већа насељеност довела је и до физичког преобликовања насељених места и њихове околине. Урбани центри добили су оријенталну физиономију.¹¹ Повећање броја становника довело је до поновног култивисања запуштених земљишних површина. Људска делатност је тако утицала на физичко-географске одлике тих области. У таквим, недовољно познатим околностима, на своје друго путовање Јозеф Паул Митесер кренуо је из манастира Раваница према Чачку, како би команди поднео што тачнији извештај.¹²

⁸ Владимир Ђоровић, *Историја Срба 2*, Београд 1989, 233; Рајко Л. Веселиновић, „Србија под аустријском влашћу (1718–1739)“, у: *Историја српског народа IV/1*, Београд 1986, 160–162; Радован Самарџић, „Од Београдског мира до Првог устанка (1739–1804)“, у: *Историја српског народа IV/1*, 307; Недељко В. Радосављевић, *Дабробосанска митрополија у Васељенској патријаршији (1766–1880)*, Београд 2021, 21.

⁹ Д. Р. Живојиновић, *Успон Европе*, 398–401, 407.

¹⁰ О томе опширније: Јован Цвијић, *Антропогеографски и етнографски списи*, Београд 2000, 100–130.

¹¹ Пример Београда указује на то колико брзо је варош поново добила оријенталну физиономију. Фортификације које су подигнуте између 1718. и 1739. по Београдском миру срушила је сама хабзбуршка војска, док су хришћанске грађевине, попут нове цркве и резиденцијалне зграде Београдско-карловачке митрополије порушене. Ништа новоизграђено није могло да опстане. И Ваљево, у коме је процес европеизације такође био отпочео, враћене су карактеристике касабе. Р. Л. Веселиновић, „Србија под аустријском влашћу (1718–1739)“, 160–161; Владимир Кривошејев, *Ваљево : настанак и развој града*, Ваљево 1997, 93–95.

¹² Прво путовање Митесер је реализовао заједно с Францом Покорним у источној Србији, у пратњи раваничког игумана Вићентија. Полазна тачка свих његових путовања по Србији 1784. био је манастир Раваница. Д. Пантелић, „Ухођење Србије пред Кочину крајину“, 156–160.

Митесеров извештај писан је на немачком језику и веома је прецизан. Он садржи вредне податке за историјску географију тог времена, али и за демографију, привредну и друштвену историју. За разумевање његове тачности, неопходно је познавање тадашњих мерних јединица, пре свега када је реч о мерама за дужину. Поред њих, Митесер је користио и време у сатима и минутима како би одредио растојање између појединих места. Мере које он користи су хват (клафтер), цол, стопа, корак. За поједине мање речне токове наводио је да су дубоки „неколико ципела“. ¹³ На путу од Крушевца према Карановцу он је брижљиво забележио колико су дубоке и широке реке и потоци, да ли су њихове обале стрме и какве је структуре њихово дно (песак, шљунак, камен), што говори о томе да је и на њих рачунао за кретање трупа у време када је водостај био најнижи. За путеве, који су лоше одржавани, извео је закључак на којим деоницама би се војска могла безбедно кретати у маршевском поретку (*durchmarschieren*), али и лоцирао места на којима би османска војска могла да изгради шанчеве. Та места би по могућности требало заобићи у продору према Чачку или Новом Пазару уколико би се ишло од Крушевца и Трстеника. О квалитету путева Митесер говори критички, наводећи да би се по кишовитом времену већина претворила у блатњаве каљуге. ¹⁴ Занимљив део његовог извештаја посвећен је мостовима. Готово сви мостови на притокама Мораве били су саграђени од дрвене грађе, и све их је оценио важним за војне потребе. Села нису била предмет његове посебне пажње, нити их је сва поменуо, сем уколико се није радило о местима која су имала неки објекат употребљив за војску у наступању. Као важно место поменуо је Трстеник, наводећи тачан број муслиманских и православних кућа. ¹⁵ Помињања православних цркава на овој деоници пута у његовом путопису нема. Оне су углавном грађене од дрвета или плетера, и фортификацијски су биле неупотребљиве. Сем тога, Митесер није био православац, и цркве није увек разликовао од скромних сеоских кућа. Њему су биле познате православне цркве грађене у Хабзбуршкој монархији у стилу касног барока, али не и скромни храмови у Османском царству. За разлику од цркава, он увек помиње џамије уколико су грађене од чврстог материјала.

Из Митесеровог описа Карановца јасно је да је, у односу на стање из времена постојања хабзбуршке Краљевине Србије, његов значај у Османском царству био далеко већи. Иако га назива малим местом са 89 муслиманских и 11

¹³ *Клафтер* (хват), јединица мере за дужину коришћена у средњој Европи. Бечки хват износио је 1,8966 метара. Милан Влајинац, *Речник наших старих мера у току векова 3*, Београд 1968; *Стопа*, јединица мере за дужину, 31,610 центиметара. Идентична мера је *ципела*; *Цол*, јединица мере за дужину, 2,634 центиметара; Милан Влајинац, *Речник наших старих мера у току векова 4*, Београд 1974, 887, 1004, 1006. *Корак* је, по једној хабзбуршкој уредби из 1702, стандардизован на 24 цола. М. Влајинац, *Речник наших старих мера у току векова 3*, 467.

¹⁴ Д. Пантелић, „Војно-географски описи Србије пред Кочину крајину од 1783. и 1784. год.“, *Споменик СКА LXXXII*, други разред 64 (1936) 74.

¹⁵ Исто, 74.

хришћанских кућа, извесно је да се више није радило о селу, већ о касабима као урбаној целини карактеристичној за османско друштво. Све што је у њему било од значаја за војску Митесер је пажљиво записао. Џамија је била саграђена од камена, док су готово све остале грађевине биле од дрвета. Карановац је био прометно место на важним путним правцима, па не чуди податак да је имао два хана, у чијим се објектима могло сместити и до 120 коња, док је у шталама становништва могло да буде смештено још њих 500. Касаба је имала и три кафане (coffehauze), као и две пекаре. Ти подаци били су за војску веома важни. Митесер не помиње никакав вид фортификација, зиданих или дрвених.¹⁶

Митесер је описао и појаву разбојништава на овом путном правцу, у којој су учествовали и неки од становника касабе. Назвао је то „кесеџилуком“. Реч је била о Арнаутима, присилно пресељеним из околине Скадра или Призрена, који се нису устручавали да нападну и оне који су из Цариграда носили државне пошиљке с новцем.¹⁷ Власти су успевале да се носе с тим, али никако и да ту појаву потпуно искорене. Митесер о томе не износи своје мишљење, очигледно препуштајући претпостављеној команди да о постојању те појаве сама изведе закључак да ли јој стање у коме се ред тако лако нарушавао олакшава евентуално наступање.¹⁸ Његови подаци указују на то да је Карановац, некадашње погранично село, постало касаба знатно веће важности, али и да је увећање броја кућа за преко 900% од 1735. донело промену верске, а мањим делом и етничке структуре.¹⁹ Митесер је из Карановца продужио пут ка Чачку.

По окончању ратног периода Српске револуције 1804–1815, у Смедеревском санџаку почела је постепена изградња институција српске аутономије, у чему је најзначајнију улогу, захваљујући спретним дипломатским активностима, имао кнез Милош Обреновић. Прилике у тој провинцији су се стабилизовале, а становништво је почело да се опоравља од последица рата и глади проузрокованих лошим жетвама. И епидемија куге, која је у Србију доспела с великом османском експедиционом војском 1813. из области у којима је била ендемска појава, јењава почетком двадесетих година 19. века.²⁰ У Србију почиње да долази све више странаца који за себе траже посао, или из других побуда. Срби из Хабзбуршке монархије чине већину, али је било и припадника других народа. Међу њима су били путописци Јоаким Вујић и Ото Дубислав фон Пирх.

¹⁶ Исто, 74.

¹⁷ Д. Пантелић, „Ухођење Србије пред Кочину крајину“, 159.

¹⁸ Исти, „Војно-географски описи Србије пред Кочину крајину од 1783. и 1784. год.“, 74.

¹⁹ Карановац су насељавали локални муслимани српског порекла, одани османској државној идеји, и православни Срби, а Митесер је забележио и мањи број присилно насељених Арнаута. Исто, 74. Могуће је да су информатори Јоакима Вујића 1826. говорећи о „злим Турцима који су у Карановцу обитавали“, мислили управо на ту групу Арнаута. Јоаким Вујић, *Путешествије по Србији*, друга књига, Београд 1902, 178.

²⁰ Недељко В. Радосављевић, *Време страха : Ужице, град, нахија и окружје 1788–1862*, Београд 2017, 20–22, 54–55.

Јоаким Вујић био је Србин из Хабзбуршке монархије.²¹ У Србији је први пут боравио 1823. У њу је поново дошао 1826. на позив кнеза Милоша Обреновића, од кога је добио задатак да њоме пропутује и забележи све што сматра важним, а посебно цркве и манастире. Његово дело „Путешествије по Србији“ завршио је пола године по окончању путовања, и посветио га је кнезу Милошу Обреновићу.²² Током путовања, Вујић је забележио постојање 137 цркава и манастира. Четири године касније, у тренутку стварања Кнежевине Србије 1830, на простору дотадашњег Смедеревског санџака било је најмање 238 цркава и манастира, што значи да је Вујић посетио већину њих.²³

Вујић је убеђен да је положај српског народа најбоље решен у Угарској док истовремено, романтичарски одушевљен процесом обнове српске државности, Србију назива „премилото отечество“.²⁴ Такав став у том времену није био контрадикторан. У Хабзбуршкој монархији постојала је Карловачка митрополија, аутономна црква која је себе сматрала наследницом укинуте Пећке патри-

²¹ Јоаким Вујић рођен је у Баји 9. септембра 1772. Његов отац, Георгије, био је сапунџија по занимању. Основно образовање стекао је у родном месту, а гимназију је учио у Новом Саду, Калочи и Сегедину. Потом је уписао студије права на Евангелистичком лицеју у Пожуну. Напустио је студије као присталица Француске револуције, јер је с његовим новостеченим уверењима феудално право, које се на универзитету изучавало, било супротно правди. Потом је радио као учитељ у Футогу и Бечеју. Краће време је 1801. био у Трсту, у коме се тада налазио и Доситеј Обрадовић. Године 1805. завршава „Француску граматiku“, дело у које је, кријући то од цензора, унео кратак текст о Карађорђу Петровићу, вероватно први биографски рад о њему. Од 1806. преводи драме. Већ 1813. у Пешти режира прву аматерску драму на српском језику. После путовања по Србији 1826. године вратио се у Хабзбуршку монархију. У Кнежевину Србију поново је дошао 1834. У Крагујевцу, тадашњој престоници, постао је директор „Књажеско-србског театра“. Године 1836. пензионисан је и поново се вратио у Угарску. И даље је путовао и писао о пределима кроз које је пролазио. У Кнежевину Србију поново долази 1845. Умро је у Београду 20. новембра 1847. Вујићева дела писана су старом ортографијом које се доследно држао, а био је у лошим односима с Вуком Караџићем све време откако га је упознао. Божидар Ковачек, „Вујић, Јоаким“, у: *Српски биографски речник 2, В – Г*, Нови Сад, 2006, 358–360.

²² Оригинално, прво издање „Путешествија“, штампано је 1828. у Типографији Краљевског пештанског универзитета у Будиму. Вредан примерак овог путописа чува се у Одељењу раритета Матице српске. Занимљив је по томе што садржи илустрације, цртане или руком бојене, о животу у тадашњој Србији, и портрете значајнијих личности. *Joakima Vučića, славено-србског писателя, Путешествіе по Сербіи, во кратцѣ собственномъ рукомъ његовомъ у Крагоевцу у Сербіи*, Будим 1828. Библиотека Матице српске, инв. бр. 209.916. Ово издање није много цитирано. Каснија издања, на савременом српском писму и правопису, од којих је најзначајније издање СКЗ с почетка 20. века, објављена су без његових изузетних илустрација. Јоаким Вујић, *Путешествије по Србији*, прва књига, Београд 1900; исти, *Путешествије по Србији*, друга књига, Београд 1901.

²³ Недељко В. Радосављевић, *Православна црква у Београдском пашалуку 1766–1831 : Управа Васељенске патријаршије*, Београд 2007, 147, 426.

²⁴ Ј. Вујић, *Путешествије по Србији*, прва књига, 21.

јаршије, низ основних и неке важне средње школе (Карловачка гимназија, Карловачка богословија, Препарандија у Сомбору), и развијена црквеношколска самоуправа. И поред свега тога, на просторима Смедеревског санџака још није де јуре постојала српска државност, коју би признавале велике силе.

Вујић је темељно описао пределе кроз које је 1826. прошао, почевши од старина, преко тренутног односа српских и османских власти у време двојне управе у Смедеревском санџаку, све до живота обичног народа. С обзиром на то да га је на пут послао кнез Милош Обреновић, дочекивали су га представници српских власти, учитељи, свештеници, старешине манастира. Они су му обезбевали пратњу, конак и исхрану. Захваљујући томе, његов увид у свакодневни живот народа био је веома добар. Поред описа вароши, црква и манастира, дело му је богато подацима за друштвену и привредну историју, као и историју аграрних односа. С обзиром на то да је посетио 137 црква и манастира, његово дело је од посебног значаја за сакралну географију Србије тог доба.²⁵

Јоаким Вујић је у Карановац стигао из Крагујевца. Тадашњи Карановац је, по њему, имао 116 кућа, што је готово идентично броју који у свом извештају из 1784. наводи Јозеф Паул Митесер (110).²⁶ Ти подаци сведоче да је, захваљујући географском положају, али и плодној земљи и климатским условима, место имало значајне потенцијале за развој, који су ратна збивања прекинула.²⁷ Међутим, Карановац који је посетио Вујић није било исто насеље као пре 1805. С обзиром на то да су у њему, како тврди, „обитавали зли Турци“, он је 1805. освојен и спаљен од српске устаничке војске.²⁸ Устаничке власти обновили су Карановац, чија је структура становништва, с обзиром на околности, била потпуно српска. Место на коме је варош обновљена било је нешто даље од старог, узводно уз Ибар.²⁹ О том, српском Карановцу, Вујић не говори много, сем да је спаљен од османске војске 1813. по паду српске устаничке државе. Османске власти Карановац су у потпуности обновили до 1815. у оријенталном стилу, при чему је поново дошло до померања вароши узводно уз Ибар. Међутим, Срби су Карановац поново заузели већ 1815, у време Другог српског устанка, с тим што није било разарања као 1805.³⁰

²⁵ Б. Ковачек, „Вујић, Јоаким“, 359.

²⁶ У свом извештају из 1784. Митесер износи сигурно тачан податак да је у Карановцу било 89 муслиманских и 11 хришћанских кућа. Д. Пантелић, „Војно-географски описи Србије пред Кочину крајину од 1783. и 1784. год.“, 74.

²⁷ Ј. Вујић, *Путешествије по Србији*, прва књига, 178–179.

²⁸ Карановачка посада представљала је велики проблем српској устаничкој војсци 1805, док је према хришћанском становништву показала велику окрутност. Посада се предала 11. јула 1805, уз услов да им се допусти повлачење према Новом Пазару, што је и учињено. Радош Љушић, *Вожд Карађорђе*, прва књига, Смедеревска Паланка 1993, 128–129.

²⁹ Ј. Вујић, *Путешествије по Србији*, прва књига, 178.

³⁰ Исто, 178–179.

У тренутку када га Вујић посећује, Карановац поново мења своју физиономију, а број православних Срба у њему расте. Варош је постала средиште локалних српских власти, на челу с кнезом Веселином Пећанином, који га је лепо примио и сместио у једној од механа. Вујић тврди да су већину кућа у главној улици чинили дућани, што говори о смиривању прилика, развоју трговине и занатства.³¹ Доследан у свом интересовању за сакралне објекте, у којима је препознавао васкрс Србије, он истиче да је изван вароши, на источној страни, саграђена нова камена црква, посвећена Светој Троици. Ктиторство је приписао кнезу Милошу.³² С тим се слаже још један путописац, Георгије Магарашевић, који је обишао део Србије 1827, али није стигао до Карановца.³³ Кнез Милош је подржао градњу овог храма са 7.000,00 гроша и одлучујуће допринео да се он изгради, али није био његов једини ктитор.³⁴ Вујић је у путопису истицао постојање школа, па то исто чини и када је у питању Карановац. Школа подигнута близу нове цркве имала је једног учитеља и 30 ученика. И у овом случају видљив је напредак карановачких православних Срба, јер пре устанака школе није било. Шанац у околини вароши из времена устанака око кога су се водиле борбе такође је детаљно описао.³⁵

У Вујићевом опису околине Карановца посебно место има манастир Жича. Вујић наводи да је манастир порушен, и да се у њему богослужења обављају само о Васкрсу и на празник Успења Пресвете Богородице. Његовој пажњи нису промакли остаци фрескописа и натписи. Стање куполе, олтарски простор, певнице, припрате, све је Вујић описао, док је неке од натписа, извора првог реда по свом значају, укључујући и готово цео садржај хрисовуље Стефана Првовенчаног, преписао колико је могао да их ишчита, зависно од степена оштећења на појединим местима.³⁶ Говорећи о времену када је Први српски устанак већ почео, описао је скрнављење манастира које је извела група Турака, о чијој нарави говори и име које је за њих забележио, „кесеџије“.³⁷ Вујић се

³¹ Исто, 179.

³² Исто, 179–180.

³³ Георгије Магарашевић, *Путовање по Србији у 1827. години*, писмо VIII, 282.

³⁴ Исто, 179–180; Градња цркве почела је 13. јула 1823. године. Радове је надгледао кнез Василије Поповић, близак рођак кнегиње Љубице, супруге кнеза Милоша. Главни мајстор био је Јања Михаиловић, један од најпознатијих градитеља тог доба. Црква је завршена 14. августа 1824. Драган Драшковић, *Краљево : од вароши до града*, Краљево 2016, 35.

³⁵ Опис школе је, за разлику од већине других места где је забележио њихово постојање, био веома кратак, док име учитеља није поменуо. Ј. Вујић, *Путешествије по Србији*, прва књига, 179–180.

³⁶ Исто, 180–188.

³⁷ На Вујића је посебан утисак оставио улазак пијаног Турчина у олтарски простор Жиче. Његово име, забележено од савременика тог догађаја, било је Зејнил Шабан Бузић. Само захваљујући присебности верника и бризи угледних Срба да његовом крвљу манастир не буде оскрнављен, његови сапутници убеђени су да га изведу из цркве и удаље се. Ј. Вујић, *Путешествије по Србији*, прва књига, 188–190.

кретао и јужно од Карановца долином Ибра, све до Маглича који на њега изненађујуће није оставио готово никакав утисак. Он очигледно није добро знао његову прошлост. Кратко га описујући, за остатке тврђаве наводи „да ништа примечанија достојно нисам могао приметити“, сем чињенице да је у време устанака то било место где су се Срби склањали у збегове.³⁸ По повратку у Карановац, Вујић је кренуо даље ка Чачку.

Карановац је посетио и Ото Фердинанд Дубислав фон Пирх. Пирх је одликовани пруски официр, који се 1815. истакао и у бици код Ватерлоа. Године 1829, новембра месеца, путовао је по Србији у време када је већ између Русије и Османског царства био склопљен Једренски мир, којим је било предвиђено стварање Кнежевине Србије. На путовање по Србији Пирх се одлучио узевши осмомесечно одсуство, пошто му је претходно било забрањено да приступи руској војсци и тако узме учешћа у рату против Османског царства. О Србији је претходно стекао прва знања захваљујући делима Леополда Ранкеа, Вука Караџића и Јернеја Копитара. Био је импресиониран личношћу кнеза Милоша Обреновића, кога је лично упознао. У Србији је 1829. обишао делове Шумадије, Поморавља и западне Србије. На путу се, поред локалних кнезова и чиновника, упознао и с неким од најугледнијих Срба, попут Димитрија Давидовића и проте Матије Ненадовића.³⁹ Његово излагање хронолошко је и у складу с динамиком путовања.

Пирх је био пријатно изненађен организацијом нових српских власти, којима се јавио одмах по доласку у српски део Београда, истичући да су усвојиле неке европске начине рада, за разлику од османских власти код којих се није мењало ништа. Први сусрет са српским властима био је у Управи вароши Београда. У путопису је дао низ историјских података, посебно оних који се односе на Српску револуцију. Није занемарио ни етнографске особине српског народа, описе конака кнеза Милоша Обреновића и њему блиских људи који су му указали гостопримство, односе између османских и српских власти. Топографска знања

³⁸ Исто, 192.

³⁹ Пирх је син пруског генерала Кристофа Рихтера Рудигера од Пирха. Као официр овладао је изузетним топографским знањима, што му је помогло и приликом што бољег описа путовања које је предузео кроз Србију новембра 1829. У том тренутку имао је чин поручника. Пирх је стекао широко образовање, које је укључивало историју, књижевност, знање страних језика и природне науке. На темељу бележака с путовања објавио је путопис *Reise in Serbien im Spätherbst 1829, 1830*, који је на српски језик први пут преведен 1899. По повратку у Пруску, године 1832. унапређен је у чин капетана и придодат штабу 6. армијског корпуса у Бреслау (Вроцлав). Само неколико дана по унапређењу погинуо је у паду с коња. Нино Делић, *Пирх фон, Ото Фердинанд Дубислав (von Pirch, Otto Ferdinand Dubislav)*, грађа Српског биографског речника Матице српске, у рукопису. Приређивач његовог рукописа објављеног 1899, Драгиша Т. Мијушковић, на основу чињенице да је једно од његових имена било Дубислав, сматрао је да је Пирх имао и словенско порекло. Драгиша Т. Мијушковић, „Предговор“, у: Ото Дубислав пл. Пирх, *Путовање по Србији у години 1829*, Београд 1983, 10.

која је имао била су му добродошла. За разлику од неких других војних лица, дао је допринос и сакралној географији описујући манастире у Србији, од којих су неки и даље били знатно оштећени у ратном времену Српске револуције. Мале сеоске цркве, међутим, нису биле примарни предмет његовог интересовања.⁴⁰

На путу којим је кроз Србију прошао Пирх је описивао и већа места, посебно она у којима се постепено ствара нова реалност насељавањем све већег броја српског православног становништва, наспрот локалним муслиманима српског порекла који се постепено исељавају из њих, изузимајући Београд и Ужице. Пирх је био добро обавештен захваљујући комуникацији с угледним Србима, али и малобројним странцима који су се у Србију доселили видећи прилику за свој професионални ангажман. На путу од Јагодине према Чачку и Ужицу, Јагодину је описао детаљније него друга оближња места сличне величине на Цариградском друму. Пирх је прошао и кроз Карановац. Иако од његовог претходника Јоакима Вујића знамо како је Карановац тог времена изгледао, Пирх о њему не говори много. Више пажње посветио је путовању од Трстеника до Карановца, које је због набујалих вода делом морало да се одвија и преко територије која је била ван тадашње Србије, односно Смедеревског санџака, под непосредном и потпуном османском контролом.⁴¹ Пирх је Карановац топографски одредио, наводећи да се налази на реци Ибар, за коју је истакао да тече из Старе Србије и извире око Косова Поља, да је значајно широка али не и дубока, па ју је било могуће прећи близу ушћа у Западну Мораву. Карановац је, по њему, удаљен „добрих пола сата од Мораве“, близу леве обале Ибра.⁴²

Када је о опису Карановца реч, Пирх се задовољио да у једној реченици наведе да „по величини и иначе највише личи на Јагодину.“ По Пирху, Јагодина је била место богатије од осталих. Главна улица била је калдрмисана, с много кућа и дућана. Смештај који је у њој добио био је пристојан, а храна и пиће добри. У вароши је била и кућа локалног кнеза, који га је лепо угостио. Варошки доктор у Јагодини био је некада у Хабзбуршкој монархији ескадронски лекар и прешао је у Србију, што је говорило да се време и начин живота у њој постепено мењају.⁴³ Слично Јагодини, по величини вароши и њеној структури, Пирх је очигледно видео и Карановац, сматрајући да је за његов опис довољно да на ту сличност укаже. Више пажње ће касније посветити следећој вароши, Чачку, али разлог за то био је персоналан. У њему је живео кнез Василије Поповић, рођак кнегиње Љубице.⁴⁴

За околину Карановца Пирх је, међутим, био знатно више заинтересован него за саму варош, сличну другима на његовом путовању. Манастир Жича посебно га је занимао. Он истиче да је манастир подигнут између 1190. и 1224, и да је

⁴⁰ Ото Дубислав пл. Пирх, *Путовање по Србији у години 1829*, passim.

⁴¹ Исто, 142.

⁴² Исто.

⁴³ Исто, 132–133.

⁴⁴ Исто, 144–145.

посвећен Светим апостолима Петру и Павлу. За цркву и друге објекте у манастирском комплексу навео је да су у рушевинама. За разлику од каснијег путописца Јанка Шафарика, њега су превасходно занимали натписи, за које је навео да су на старословенском језику.⁴⁵ С тим у вези, он истиче да већ двадесетих година 19. века српске власти почињу да показују бригу за своје наслеђе. Пирх наводи да је, по налогу кнеза Милоша, Жичу 1823. посетио Димитрије Давидовић, тада најобразованији Србин у Смедеревском санџаку, који је са собом повео молера да нејасне делове натписа попуни бојом, што му је омогућило да их прочита и касније објави у „Српском алманаху“.⁴⁶ Овим Пирховим податком разрешено је и питање како је било могуће да старе натписе Јанко Шафарик 1846. јасно прочита и верно прецрта, притом наводећи да су били црне боје. Пирх се накратко вратио у Карановац и потом кренуо ка Чачку.⁴⁷

Јанко Шафарик, синовац Павла Јосифа Шафарика, словачког слависте и историчара, професор Београдског лицеја, посетио је Карановац у битно другачијим околностима него његови претходници, када је већ постојала Кнежевина Србија.⁴⁸ Он је 1846. пропутовао знатан део западне и централне

⁴⁵ Питање језика за Пирха је било превише сложено. Он није знао да се у време настанка манастира Жиче старословенски језик већ угасио, и да је уместо њега постојала нова редакција језика, српскословенска, карактеристична по слову „ђерв“, као и по промени броја именица (једнина, множина) која је изражена нестанком двојине. Од краја 12. века српскословенски језик је у потпуности преузео примат. Петар Ђорђевић, *Историја српске ћирилице : палеографско-филолошки прилози*, Београд 1987, 64–65.

⁴⁶ Ото Дубислав Пирх, *Путовање по Србији у години 1829*, 143.

⁴⁷ Јанко Шафарик, *Извјестије о путовању по Србији 1846. године*, прир. Милан Трипковић, Љубомир Дурковић Јакшић и Милоје Ж. Николић, Ваљево 1993, 31–33.

⁴⁸ Јанко Шафарик био је Словак по народности, рођен 14. новембра у Кир Керешу у Пештанској жупанији, већ 1823. послат је у Нови Сад код свог рођака Стјепана, евангелистичког пароха. Потом се преселио код стрица Павла Јосифа Шафарика, професора и управника Српске гимназије у Новом Саду. У новој средини брзо је научио српски језик. Немачку гимназију завршио је у истом граду. Његово универзитетско образовање почело је у Пожуну (Братислави) 1829, где је студирао право и филозофију. И ту се такође дружио са Србима који су студирали у том граду, под патронатом Људевита Штура, задуженом од Матице српске да води бригу о њима. Од 1832. у Пешти је студирао медицину, где је на њега утицао Јан Колар, такође евангелистички свештеник Словак, идеолог панславизма. У Беч је прешао 1834, а медицину завршио докторатом 1838. Боравио је и у Прагу, где се интересовао за славистику, археологију и историју. У Кнежевину Србију дошао је 1843. као професор физике на Лицеју. Поред тога, бесплатно је држао предавања из историје и књижевности. У Београду је упознао Словене који су у Србију дошли вођени популарношћу њене борбе за слободу. Један од њих био је и Франтишек Зах. Љубомир Дурковић Јакшић, Милоје Ж. Николић, „О настанку Шафариковог рукописа ‘Извјестије о путовању по Србији 1846. године’“, у: Ј. Шафарик, *Извјестије о путовању по Србији 1846. године*, 11–13; Раде Михаљчић, „Шафарик (Šafařík) Јанко“, у: *Енциклопедија српске историографије*, Београд 1997, 719. Године 1844. Јанко Шафарик изабран је за члана Друштва србске словесности, као „доктор медицине, професор физике и словенске филологије на Лицеју“. Постао је члан

Србије, са задатком да проучи флору Србије и прикупи српске називе за многе биљне врсте. Међутим, тај његов задатак доспео је у други план, док је интересовање за српске старине, од грађевина до рукописа, потпуно преовладало. По повратку с путовања 1846. Шафарик је предао своје „Извјестије о путовању по Србији 1846. године“, које је све до објављивања његовог интегралног текста остало недовољно познато дело.⁴⁹ Наиме, „Извјестије“ је заведено у архиви Попечитељства просвештенија и 1850. дато на штампу часопису *Шумадинка*, који је убрзо био забрањен.⁵⁰ На његовом путу, о коме је поднео темељно „Извјестије“, нашао се и Карановац с околином.

У правцу Карановца он је ишао од Чачка, у чијој околини је посетио једну траварку од које је дознао називе биљака које је прикупио и описао, а она их је такође користила у лечењу. Поред помињања потребе обнове борових шума око манастира Студенице, о чему говори сасвим кратко, то су једини подаци који су били повезани са задатком који је пред њега поставио Лицеј.⁵¹ Попут Пирха,

Одбора просвештенија и Јестествоиспитујућег (Природњачког) друштва. Његова идеја је била и да се, поред утврђивања српске терминологије за физику, хемију и ботанику, сачини план прикупљања података за новију српску историју. На његово инсистирање позивани су грађани и локалне власти да предмете од вредности дају за формирање збирки Музеја. Љ. Дурковић Јакшић, М. Ж. Николић, „О настанку Шафариковог рукописа 'Извјестије о путовању по Србији 1846. године'“, 14–17. Од 1848. управљао је првом Музејском збирком у Кнежевини Србији. По смрти Исидора Стојановића 1849. оставио је Катедру физике и преузео Катедру историје на Лицеју. Године 1861. постављен је за руководиоца (управника) Народног музеја. Био је и један од првих српских нумизматичара. У времену од 1861. до 1869. био је и управник Народне библиотеке у Београду. Његова делатност практично је била утемељење будућих делатности на заштити културних добара. Био је председник Српског ученог друштва од 1869. Године 1867. изабран је за дописног члана ЈАЗУ у Загребу. Од 1869. до смрти био је члан Државног савета. Умро је 18. јула 1876. у Београду. Његов син Павле рођен је у Београду 1846. Био је државни саветник и почасни генерал Српске краљевске војске. Јанко Шафарик бавио се помоћним историјским наукама, објављујући радове из нумизматике, хералдике и славистике. Међу њима се издвајају хрисовуља цара Душана манастиру Светих Арханђела код Призрена, Животопис Стефана Дечанског од Григорија Цамблака, Животопис деспота Стефана Лазаревића, Спис Константина Михаиловића из Островице, Исписи из Млетачког архива, и као посебно издање дело *Српски споменици из Млетачког архива (Acta archivi Veneti 1–2, Београд 1860–1862)*. Народна библиотека Србије додељује награду која носи његово име. Р. Михаљчић, „Шафарик (Šafařík) Јанко“, 719–720; Љ. Дурковић Јакшић, М. Ж. Николић, „О настанку Шафариковог рукописа 'Извјестије о путовању по Србији 1846. године'“, 11–19.

⁴⁹ Овај путопис излазио је у наставцима у листу *Шумадинка*, који је уређивао Љубомир Ненадовић. Међутим, с обзиром на то да је лист забрањен, све до 1993. путопис није објављен у целини. Љ. Дурковић Јакшић, М. Ж. Николић, „О настанку Шафариковог рукописа 'Извјестије о путовању по Србији 1846. године'“, 9.

⁵⁰ Оригинал *Извјестија* је од наследника 1950. откупио Историјски институт САН. Исто, 18–19.

⁵¹ Ј. Шафарик, *Извјестије о путовању по Србији 1846. године*, 30, 32.

Јанко Шафарик такође не описује Карановац, изузев навођења чињенице да је у том месту кратко боравио неколико дана како би преспавао. И док Карановац на њега није оставио утисак, био је импресиониран његовом околином, посебно историјским и духовним наслеђем. Шафарик је прво посетио манастир Жичу, који се тада још налазио у рушевинама. С обзиром на то да се поред њега одржавао народни сабор, био је дирнут испољавањем поштовања становника тог краја целивањем зидина манастира, који су једноставно називали „Српска патријаршија“. У таквој атмосфери препознао је жељу народа да та светиња буде обновљена, о чему је разговарао с главним инжењером и начелником округа, истичући и потребу да о томе бригу поведе и Влада („Височајше правителство“). Он је описао остатке фрескописа, као и саму манастирску цркву, указујући на њене велике димензије, о чему је приложио нацртан план и изглед манастира Жиче.⁵² Шафарик у као пажљивом посматрачу нису промакли ни сачувани натписи, које је не само записао, већ нацртао онако како су они заиста изгледали.⁵³ Трећег августа 1846, преко Ђаковачких планина и поред Маглича, дошао је у Студеницу. Он истиче изузетну уметничку вредност појединих елемената на цркви, као и фрескопис. Посебан утисак на њега је оставила фреска на којој Пресвета Богородица представља Христу преподобног Симеона (Стефана Немању). Бивши владар, оснивач најугледније српске династије је у монашкој одори, док су за њим живописани ликови других припадника династије, од Светог Саве до краља Стефана Дечанског (Свети краљ). Шафарик је међу првима описао и испоснице у околини Студенице. Такође се, као и у Жичи, потрудио да верно нацрта неке од натписа у њој, посебно ктиторски натпис краља Стефана Уроша II Милутина у Цркви Светих Јоакима и Ане.⁵⁴ За истраживаче народне књижевности драгоцен је податак да су многи топоними у Студеничком крају били везани за име Светог Саве.⁵⁵ Шафарик је даље наставио пут ка Рашки, описујући остатке цркава у долини Ибра (Баљевац, Шумник, Павлица).

У Јошаничкој бањи Шафарик се задржао кратко, описујући њена лековита својства, али му је у њој много више пажње привукао Псалтир штампан 1705, са записима на маргинама, који је био у власништву једног сеоског кмета. То је још један доказ да је сам изменио примарни циљ свог путовања. Старе рукописе тражио је и у другим местима и црквама. Занимљива је напомена да његов стриц

⁵² „Што се самих развалина тиче, зидови сви су врло тврдо од цигле и камена мешовито зидани, а већа част сводова и два кубета јошт и данас стоје. И где је највећма порушено зданије, зидови су два фата и више високи. Дужина њена износи око 25 фати, а ширина до 10 фати.“ Исто, 31.

⁵³ Исто, 31.

⁵⁴ Исто, 32–33.

⁵⁵ „У пределу студеничком народ сваки особити камен, извор, брег и дол сједињава са предавањем о Светом Сави, и многе оне скаске вредне би биле да се побележе.“ Исто, 34.

Павле Јосиф Шафарик у својој библиотеци у Прагу има бројне рукописне и штампане књиге, које би радо уступио Кнежевини Србији, иако их траже руске и друге стране институције.⁵⁶

Пре одласка из Карановца, Шафарик је посетио и кратко описао Маглич. Он га упоређује с Манасијом и Смедеревом, наводећи да је у стара времена био војна посада, која је чувала пут кроз долину Ибра. Карановац је напустио 11. августа 1846. и запутио се ка Трстенику, а потом ка манастиру Љубостињи.⁵⁷ У свом „Извјестију“ све време је указивао на потребу да Народни музеј прикупи расуте и незаштићене драгоцености, посебно рукописе, и да власти Кнежевине Србије обнове урушене и оштећене храмове. Шафарик је спознао неопходност предузимања мера заштите националног блага, при чему је баштина Карановца и околине у његовој листи приоритета имала високо место.

Јозеф Паул Митесер, Јоаким Вујић, Ото Дубислав Пирх и Јанко Шафарик били су људи различитог порекла и професија, али су, сваки у складу са својим запажањима и интересовањима, оставили драгоцене описе простора Србије у времену од 1784, када је она била под непосредном османском влашћу, до 1846, када је већ 16 година постојала као аутономна Кнежевина. У њиховим извештајима и путописима заступљен је и Карановац с околином. Из тих драгоцених наративних извора види се да је он био место које је у више наврата готово потпуно уништено услед ратних операција, али да се брзо опорављало. Карановац је у наведеном раздобљу три пута мењао локацију услед одлука власти које су спроводиле његову обнову, али и меандрирања Ибра и нестабилних водотокова. Такође је дошло и до промене структуре његовог становништва. Док је 1784. муслиманско становништво било у већини од 88%, у време постојања српске устаничке државе оно је у потпуности било српско православно, да би по рестаурацији османске власти 1813. враћен стари поредак. Демографска и верска слика Карановца поново се постепено мења после Другог српског устанка 1815. После 1830, у Кнежевини Србији, Карановац добија на значају како у привредном, тако и у административном погледу.

⁵⁶ Исто, 36.

⁵⁷ Исто, 36–37.

Nedeljko V. RADOSAVLJEVIĆ

**KARANOVAC IN FOUR TRAVELOGUES
FROM THE LATE 18TH AND THE FIRST HALF OF THE 19TH CENTURY**

Summary

At the time of the Habsburg Kingdom of Serbia, Karanovac was a village of only eight houses, belonging to the *prnjavor* of the Kalenić monastery. After Serbia fell under Ottoman rule anew in 1739, Karanovac's importance grew as it became a *kasaba* located on strategic roads. This is also evidenced by travelogues written by persons of different professional and ethnic backgrounds. In 1784, Habsburg sub-lieutenant Joseph Paul Mitesser left testimonies about the access roads to Karanovac from the direction of Kruševac, and the description of the place, an Oriental *kasaba* at the time. Later, in the 1820s, two travel writers passed through Karanovac – a Serb from Hungary Joakim Vujić, and Prussian officer Otto Dubislav Pirch. In 1826, Vujić left invaluable data on events around Karanovac in the war period of the Serbian Revolution, including its setting on fire and restorations, and a number of data about sacral geography, agrarian relations and social history of the time. In 1829, Pirch accurately defined the position of Karanovac; he, however, did not describe the place, but placed a focus on its environs. The fourth important travel writer, a professor at the Belgrade Lyceum Janko Šafarik, visited Karanovac in 1846, at the time when the Principality of Serbia existed for 16 years already. He also left an important description of this place, which, in the liberated national state, experienced a transformation from an Oriental *kasaba* into a centre subject to increasingly stronger European influences. Šafarik also devoted more attention to the environs, notably the Žiča monastery. These travelogues testify to the growing importance of Karanovac over time, also supported by the geopolitical changes in the Balkan peninsula.

Keywords: Ottoman Empire, Principality of Serbia, Sanjak of Smederevo, Karanovac, Ibar, village, *kasaba*, travelogues.